

venster sluiten

Volkskrant.nl

Denk aan het milieu. Denk na voor je print!

Wie niet doodde werd gedood

SJAAK VAN DER GEEST

7-1-95 - 00:00

In Ruanda deed nagenoeg iedereen mee aan de slachtingen. Verdraagzaamheid was uitgesloten. Els De Temmerman deed 'naturalistisch' verslag van de gruwelijke gebeurtenissen....

DE BRT- EN Volkskrant-journaliste Els De Temmerman begint haar boek over de gruwelen van Ruanda, De doden zijn niet dood, met de beroemde regels van de Senegalese dichter Birago Diop: 'De doden zijn nooit vertrokken / ze zijn in de schoot van de vrouw / ze zijn in het kind dat schreit / en in het hout dat vlam vat.'

Het is een gedicht dat de blijvende aanwezigheid van de voorouders bezingt, hun niet aflatende zorg voor de kinderen van vandaag. Als motto èn titel van een ooggetuigenverslag van een half miljoen moorden krijgen de woorden uit Diop's gedicht een macabere en onheilspellende betekenis. De slachtoffers zijn niet dood. We zijn nog niet van ze af. Ze zullen terugkomen en wraak nemen. De moordenaars van gisteren zijn de doden van morgen. Hun vonnis is al getekend. Als de doden leven, zijn de levenden dood.

Eerst de trieste feiten op een rij. Op 6 april 1994 wordt het vliegtuig van de Ruandese president Habyarimana, bij terugkeer van vredesoverleg in Arusha, Tanzania, neergeschoten. Alle inzittenden, onder wie ook de president van Burundi, komen om. Binnen enkele uren ontstaat in het hele land een klopjacht op Tutsi's, die van de moord beschuldigd worden. Algemeen wordt nu aangenomen dat Hutu radicalen (de presidentiële garde) het fatale schot hebben gelost - sommigen beweren met hulp van Belgische militairen. Hun motief zou geweest zijn het vredesproces om zeep te brengen. De ware toedracht is echter nooit opgehelderd.

Naar schatting meer dan vijfhonderdduizend mensen, Tutsi's en gematigde Hutu's, voorstanders van het vredesoverleg, worden in een tijdsbestek van ongeveer drie maanden afgeslacht. Een leger van Tutsi rebellen, het RPF, valt vanuit Uganda binnen en weet op 4 juli de hoofdstad Kigali in te nemen. Het regeringsleger en de Hutu militias vluchten. Het RPF spreekt tegen dat het een Tutsi beweging is en stelt zich open voor iedereen die voor het vredesproces is. Desondanks komt een grote vluchtelingenstroom op gang, vooral naar Zaïre en Tanzania. Geschat wordt dat zo'n twee miljoen mensen op de vlucht zijn geslagen.

Het is niet het eerste geweld in Ruanda. In 1959 staat de Hutu meerderheid (85 procent) op tegen wat zij zien als hun Tutsi overheersers. Zo'n half miljoen Tutsi's vluchten naar Uganda, vanwaar zij geregeld pogingen ondernemen gewapenderhand terug te keren.

In 1973 grijpt generaal Habyarimana de macht. Er lijkt een tijd van voorspoed aan te breken: de economie groeit en conflicten tussen Hutu's en Tutsi's blijven uit. Habyarimana onderneemt voorzichtige pogingen Hutu's en Tutsi's te verzoenen en Tutsi's in de regering op te nemen. Hij bevindt zich tussen twee vuren: radicale Hutu's die geen enkel compromis met de Tutsi's wensen, en de internationale gemeenschap die met politieke en economische sancties een verzoening tracht op te leggen. Op de bewuste zesde april 1994 komt alles tot een abrupt einde.

Vanaf het eerste moment van de burgeroorlog in Ruanda heeft Els De Temmerman verslag gedaan van de gruwelijke gebeurtenissen. Haar beschrijvingen zijn - om een term uit de letterkunde te gebruiken - 'naturalistisch'. Geen detail wordt ons bespaard. De ooggetuigen zijn vooral de slachtoffers die per vergissing zijn blijven leven en het kunnen 'navertellen'. De Temmerman schrijft ieder woord van hen op. Een ogenblik hoop je dat het niet waar is wat ze zeggen, of minstens dat ze overdrijven, maar die gedachte moet je al snel laten varen. Zulke verhalen kan een mens niet verzinnen.

Ruanda hing - en hangt nog steeds - van leugens en valse propaganda aan elkaar, maar over de gebeurtenissen na 6 april 1994 hoeven we geen twijfel te hebben. Een leger van journalisten en cameramensen heeft de feiten vastgelegd. Wie echter naar een verklaring voor deze feiten zoekt,

komt vaak bedrogen uit. Ook De Temmerman doet onvoldoende poging de gebeurtenissen te begrijpen. Dat is begrijpelijk, want 'begrijpen' lijkt al gauw op excuseren en dat is het laatste wat zij met haar verslaggeving wil bereiken.

De waarde van De doden zijn niet dood ligt in de minutieuze registratie van de wreedheden, waarvan men slechts kan hopen dat die zal bijdragen tot een 'nooit meer Ruanda'. Maar wat onvoldoende wordt verslagen, zijn de beschaafde wreedheden van de toekomstige wereld.

Ruanda is - evenals buurland Burundi - een politiek raadsel. Verklaringen voor politieke onrust en burgeroorlogen, die zo gemakkelijk te vinden zijn voor Afrikaanse landen (arbitraire koloniale grenzen, conflicten tussen etnische groeperingen in één staat) gaan voor Ruanda niet op. Het land vormt een historische en culturele eenheid met één taal.

OVER HUTU'S en Tutsi's bestaan grote misverstanden. De Tutsi's zouden rijzig van gestalte zijn, veehouders en 'geboren heersers'. Ze zouden rond de zestiende eeuw vanuit het noorden (Sudan? Ethiopië? Egypte?) het land zijn binnengedrongen en de daar aanwezige Hutu's aan zich hebben onderworpen. De Hutu's worden in de clichés van het westerse publiek als de tegenpolen van de Tutsi's afgebeeld: kort van bouw, landbouwers, onderdanig.

De werkelijkheid is veel minder 'zwart-wit'. Het is onmogelijk een Hutu van een Tutsi te onderscheiden. Ook Tutsi's verbouwen het land, ook Hutu's houden vee. Lichaamsbouw en gelaatstrekken zijn volkomen onbetrouwbare indicaties. Hutu's en Tutsi's belijden dezelfde godsdiensten en spreken dezelfde taal; er is zelfs geen accentverschil te bespeuren. Ook aan hun namen zijn ze niet te herkennen.

Geen wonder dat antropologen grote moeite hadden met het toepassen van hun vaktermen op deze twee. . . ja, wat zijn het eigenlijk? Etnische groepen? Zeker niet. Klassen? Evenmin bruikbaar.

Kasten? Ook niet. Er bestaat geen woord voor het verschijnsel Hutu-Tutsi.

De reden? Het zou te simpel zijn te stellen dat het verschijnsel niet bestaat. Hedendaagse antropologen zouden het misschien een collectieve fantasie noemen. Maar er is weinig dat zo reëel is als een fantasie. Zij wordt tot werkelijkheid gemaakt in de cliché-verbeeldingen van fysieke trekken, historische afkomst en leefwijze, in roddel en kwaadaardige beedspraak en in een noodlottige aantekening (Hutu/Tutsi) in het verplichte identiteitsbewijs, het paspoort naar de dood. Om de gebeurtenissen in Ruanda te begrijpen is het nodig op minstens vijf ontwikkelingen te wijzen die in de media onvoldoende naar voren zijn gekomen. Voor de eerste moeten we een stuk in de tijd terug: de bijdrage van koloniale bezetters en missionarissen aan het herleven van de Hutu-Tutsi tegenstelling.

Om haar controle over het land te effectueren trachtte de Belgische koloniale overheid gebruik te maken van de bestaande gezagsstructuren volgens het principe van 'indirect rule'. Dit leidde ertoe dat traditionele feodale verhoudingen werden bevestigd en opgeladen met sancties van de nieuwe koloniale situatie. Gecomplieerde en subtiele patroon-cliënt relaties werden daarbij gesimplificeerd tot Hutu-Tutsi tegenstellingen en hanteerbaar gemaakt voor Europese buitenstaanders. De Temmerman spreekt van de 'Tutsificatie van de jaren dertig'.

De reactie van katholieke missionarissen sloot daar nauw bij aan. Zij zagen de Tutsi's als een superieur ras, dat spoedig in staat zou zijn de taken van de blanken over te nemen. Het onderwijs werd vooral op hen afgestemd. Een missionaris schreef: 'Het Tutsi ras is ontegenzeggelijk een van de mooiste en interessantste in equatoriaal Afrika. De Tutsi heeft een perfecte lichaamsbouw die hem meer op een blanke dan op een neger doet gelijken. Men zou zonder veel overdrijving kunnen zeggen dat hij een Europeaan onder een zwarte huid is.'

In een later stadium wijzigde de kerk haar koers en koos zij meer partij voor de 'onderdrukte' Hutu. In beide gevallen bouwden de missionarissen echter voort aan de stereotypering van Hutu's en Tutsi's als twee tegenover elkaar staande bevolkingsgroepen.

Een tweede gegeven dat niet bij iedereen bekend is, is de hoge bevolkingsdichtheid van Ruanda. Voor het uitbreken van de gewelddadigheden bedroeg die bijna driehonderd inwoners per vierkante kilometer, nauwelijks minder dan in België. Doordat bijna iedereen van de landbouw leeft, is er een grote schaarste aan vruchtbaar land. De Wereldbank heeft berekend dat per familie slechts 0,8 hectare bebouwbaar land beschikbaar is. Strijd om grond moet dan ook als een wezenlijk onderdeel van de geweldsuitbarsting worden gezien. Het zich toeigenen van land volgde in veel gevallen onmiddellijk na de moordpartijen.

Daar kwam nog bij dat er de laatste jaren sprake was van een ernstige economische crisis, vooral door de val van koffie- en theeprijzen op de wereldmarkt en door de uitvoering van het Structurele Aanpassingsprogramma. In 1990 devalueerde de Ruandese franc met 40 procent, in 1992 met nog

eens 15 procent. Het is aannemelijk dat het vertrouwen in de regering als gevolg van deze crisis terugliep, ook ten aanzien van het beleid van geleidelijke herintegratie van de Tutsi's in de Ruandese maatschappij. De Tutsi's vormden een voor de hand liggende zondebok voor de economische malaise en iedere poging hen terug te brengen werd met angst en argwaan gadeslagen.

Dat die periode van economische achteruitgang samenviel met een door de Verenigde Staten en Verenigde Naties opgelegde 'democratisering', leidde tot een explosieve situatie. Het door de strot duwen van een westers model van democratie is een staaltje van ethnocentrisme dat zelfs tijdens het hoogseizoen van het kolonialisme zijn weerga nauwelijks heeft gehad.

IN ALLE LANDEN van Afrika heeft deze campagne de deur wijd open gezet voor tribalisme, nepotisme en corruptie. In Ruanda leidde dit beleid tot een opleving van de Hutu-Tutsi vijandbeelden. Het schrikbeeld voor de Hutu meerderheid was immers een controle van Tutsi's over de staat, zoals de Belgische Afrikanist Philip Reyntjes heeft opgemerkt.

Wellicht had het beleid van geleidelijke machtsdeling met de Tutsi's nog kunnen slagen als de Ruandese regering daadwerkelijk steun had gekregen van de westerse landen en de Verenigde Naties, in de vorm van economische en militaire hulp. Zij moest het echter doen met een handvol blauwhelmen (2500) met een beperkt mandaat, terwijl de economische malaise voortduurde.

Het is dan ook allerminst verwonderlijk dat de president aarzelde bij de ondertekening van het Arusha-akkoord, dat een oplossing moest brengen voor het Hutu-Tutsi conflict. In aanwezigheid van internationale waarnemers stemde hij toe; thuisgekomen zag hij, onder druk van zijn directe omgeving, geen andere mogelijkheid dan zijn toezeggingen weer af te zwakken.

De meest fatale factor die uiteindelijk tot het vreselijke echec van het vredesoverleg heeft geleid, was de groeiende angst voor de terugkeer en de wraak van de Tutsi's. Die angst werd reëel in oktober 1990, toen het RPF (het leger van Tutsi rebellen) uit Uganda het land binnenviel. Deze inval vormde het begin van een oorlog die - soms openlijk, soms latent - voortduurde tot het begin van de vredesbesprekingen in augustus 1993.

De oorlog veroorzaakte een eerste golf van geweld, honderden doden en het op gang komen van een stroom van naar schatting een miljoen vluchtelingen. Voor de grote meerderheid van de (Hutu) bevolking waren deze invallen het bewijs dat de Tutsi's opnieuw de macht wilden grijpen. Niet zo'n vreemde gedachte, want hoe kan een militaire invasie worden gezien als een vreedzame poging van vluchtelingen terug te keren naar hun land? Daar zijn andere methoden voor.

Het meest verbijsterende aan de verslaggeving van het Ruandese conflict in de westerse media is wel het bijna unanieme partij-kiezen geweest voor het RPF als een rechtmatige bevrijdingsbeweging tegen het onderdrukkende regime van Habyarimana. Weinig waarnemers hebben ingezien dat het RPF door zijn militaire acties zelf een belangrijke aanstichter van het geweld was en dat het in Ruanda de angst aanwakkerde die de radicale Hutu's de kans gaf het vredesproces te blokkeren en de haat tegen de Tutsi's nieuw leven in te blazen.

De grootste blunder (en misdaad) van het RPF is dat het Ruanda is binnengevallen op een moment dat, zoals De Temmerman schrijft, 'een schuchter democratiseringsproces begon en een speciale commissie zich aan het buigen was over het probleem van de vluchtelingen'. De blunder van de internationale waarnemers was niet minder kolossaal: zij hebben de ernst van deze provocatie van het RPF niet onderkend.

De gebeurtenissen in het buurland Burundi, waar een vergelijkbaar democratiseringsproces, in omgekeerde richting, aan de gang was (geleidelijke machtsdeling met de Hutu meerderheid), waren koren op de molen van de radicale Hutu's in Ruanda. In Burundi werd op 20 oktober 1993 de eerste democratisch gekozen (Hutu) president met zes ministers vermoord door Tutsi militairen. Deze moord en de gewelddadigheden die erop volgden, bevestigden de angst voor het Tutsi gevaar. Tegen deze achtergronden wordt de massale slachting na het neerschieten van het presidentiële vliegtuig iets begrijpelijker. Volgens De Temmerman heeft nagenoeg iedereen die geen slachtoffer, was eraan meegedaan. De implicaties van die constatering zijn onvoorstelbaar. In het klimaat van die verschrikkelijke dagen waren neutraliteit en verdraagzaamheid zo goed als uitgesloten. Wie niet doodde werd gedood. Wie een Tutsi spaarde, bewees daarmee zelf een 'Tutsi' te zijn - zo flexibel waren de definities.

Een dergelijke massale uitbarsting van geweld is slechts te begrijpen als een morbide reactie op angst. Angst zelfs voor het kind in de armen van zijn moeder, want eens zal dat kind een volwassen Tutsi zijn, een potentiële moordenaar. Aan wapens was geen gebrek: de hakmessen waarmee men het land bewerkte om in het dagelijks levensonderhoud te voorzien, leenden zich ook voor een

ander doel.

Dat de diabolisering van 'de ander' tot zulk een drama heeft kunnen leiden is - tragisch genoeg - mede door de Tutsi's van het RPF zelf tot stand gebracht. Wie zich over de schuldvraag van deze genocide buigt, komt inderdaad voor onoplosbare politieke, psychologische en ethische dilemma's te staan.

'Eenvoudiger' ligt de schuldvraag als we onze blik op de internationale gemeenschap richten. De grootste schande treft de politieke leiders van de 'democratische' westerse wereld die het riskante vredesproces niet daadwerkelijk hebben willen ondersteunen en, toen de bom gebarsten was, geweigerd hebben tussenbeide te komen met een snelle interventiemacht. Drie maanden lang hebben ze werkeloos toegekeken hoe de slachting zich voltrok.

De Temmerman citeert militaire experts die berekend hebben dat 'de ongeveer duizend Franse en Belgische elitetroepen die vanaf 9 april ter plaatse waren, samen met de 450 Belgische para's van Unamir, de milities onschadelijk hadden kunnen maken en de uitbreiding van de georganiseerde chaos hadden kunnen voorkomen'. Maar dat is niet gebeurd, want 'Ruanda was Koeweit niet, en de Tutsi's waren geen rijke oliesjeiks', besluit ze bitter.

Onmacht om in te grijpen gaat als excuus misschien op voor conflicten als nu in Bosnië en Tsjetsjenië, maar zeker niet voor Ruanda. Er is slechts één woord voor: racisme; beschaafd racisme, verpakt in diplomaten taal. De duizenden doden in dit kleine Afrikaanse land wogen niet op tegen het risico van de dood van enkele leden van het eigen volk. De Franse en Belgische troepen hadden slechts de opdracht de buitenlanders in veiligheid te brengen. De Franse militair die De Temmerman een lift geeft, zegt het zonder diplomatieke omhaal: 'Als die lui elkaar willen afslachten, dan is dat hun zaak.'

DE BETROKKENHEID van de internationale gemeenschap bij het drama in Ruanda is vooral die van een lezerspubliek dat geschokt kennis neemt van de gruwelijke gebeurtenissen in Donker Afrika en zijn opvattingen over dit onbeschaafde werelddeel met een gecompliceerd soort voldoening bevestigd ziet. Nu alles - voorlopig? - voorbij is, spant de beschaafde wereld zich in voor een tribunaal waarvoor de schuldigen van het geweld zich zullen moeten verantwoorden. De hoofdschuldigen zullen er echter niet zijn.

Ondertussen worden de volgende slachtingen voorbereid. Onzeker is nog waar de eerste zal plaatsvinden, in Burundi of Ruanda. Wie over verzoening spreekt, moet wel naïef zijn of gewoon liegen. 'Het kan alleen maar erger worden', voorspelt een Tutsi vluchteling. En een ander: 'De VN hebben ons in de steek gelaten en de moordpartijen toegelaten. Na afloop komen ze terug en verkondigen ze dat Hutu's en Tutsi's elkaar moeten vergeven.'

Na de oorlog in Mozambique, waar vergelijkbare gruwelen zijn voorgevallen en duizenden getraumatiseerde kinderen rondlopen, hoorde een antropoloog uit de mond van een dorpling: 'Kinderen zijn overlevende, net als bananebomen. Als er een bosbrand is geweest en alle bomen verbrand zijn, zie je de bananebomen weer uit de grond schieten. De ouders zijn dood, maar de kinderen leven door.' Het is verleidelijk in zo'n parabel te geloven, maar de geschiedenis belooft iets anders.

Els De Temmerman: De doden zijn niet dood - Rwanda, een ooggetuigenverslag.

De Arbeiderspers; 34,90.

ISBN 90 295 4888 6.

De Persgroep Digital. Alle rechten voorbehouden.